

Н. Е. Мординов - Амма Аччыгыйа.

Кэрэх абааһыта

Дьиэ таһа чалбаһынан килэйэн, киһи этэрбэһэ баллайа сытыйар буолан турар. Кыһыны быһа кыскыардаах тымныы киһини-сүөһүнү кымньылыыра уурайан, күн уһаан, сылуйан, билигин бары холку, сымнаһас баһайытык сылдыаллар.

Оннооһор сүөһү майгына тупсубукка дылы. Кыһын ынахтар далга тонгон туран, кыра тыһаҕастары итиннэ-манна дьөгдөрүтэн, муостарыгар бэргэһэ онгостоллоро тохтоон, .бары дал иһигэр кэбинэн кээдьэһэн тураллар.

Балаһан сыбаһа кууран, кыым түстэр эрэ буруолаабытынан барар. Хата, онуоха дьиэлээхтэр кыһамматтар, инчэҕэйигэр тийэн умулларын билэллэр.

I

Кэбигирэй Миитэрэй хаар баарына өрүсүһэн отун тобоһун чөкчөтөн тийэн аҕалан баран, дьиэтигэр киирэн чэйди олорор. Ойоһо Боккуойа этэрбэс тигэ олорон иннэтинэн сөмүйэтин дьөлө анһан, бэйэтэ даһаны онтукатын оборо-оборо, кинэ-наара холлон олороохтуур. Кыра уол Байбал аһатын ньылбэгэр олорон, ньуосканан остуолу кырбыы-кырбыы, бүлүүһэ кутан биэрбит чэйи иһэр.

- Аһаа, ийэм үүт биэрбэт
- Тукаам, хантан ылан биэриэй?.. Дьэ, Алакаайы синньээн эрэр, сотору үүт биэриэҕэ.

Боккуойа туран долбууртан быкаайык лэппиэскэ дуомун аҕалан остуолга тоһугур гына бырахта.

- Үппүт да суох, чэйбит эмиэ бэстилиэнэин куппутум... Хайа, миэхэ ордор, эн эрэ айаххыттан күөх от үүнүө буоллаҕай! Бурдукпут бу киэһэ сиир нэһиилэ хаалла. Хайдах аһаан олоробут! Эр киһи курдук...
- Ээ, түксү! Хантан буллараары гынаһын, иннэ диэн уора барыам дуо?! – Миитэрэй ситэ этиппэккэ былдьаһан саңарда.
- Уор! Күтүр туой уорарынан өттөйөр буоллаҕа үһү, - Боккуойа дьэ хабысхата, тохтоло суох кутан барда эбээт...

Кини араатарыттан дьиэ эргиннээх орпото. Манна ханнык эрэ Мэхээлэ оһонньортон ханнык эрэ Дьөгүөр аны сайын от охсон биэрэргэ бурдук ылбыта эмиэ ахтылынна. Миитэрэй бу кыһын уон муунта бурдукка быһах атыыласпыт айдаана эмиэ күөрэйдэ. Бу быһаһынан тугу даһаны сулуйан сиир суоһа, кини туохха даһаны туһата суоһа барыта тарбаһынан аахпыт курдук ыйылынна. Ханнык эрэ киһи, былырыын оһустарын түөһүн аһарын ылан баран, быйыл бурдуктаах буолан, кинилэр диэки хайыспат буолта эмиэ умнуллубата.

Кэбигирэй Миитэрэй, дөрүн-дөрүн тыл кыбытан, буойа-хааһа саңаран кэбиһээри гынаахтаабыта ханан сатаныай. Уоту арыынан умуруорбут суоһа. Боккуойа дьэ эбии сэтэрэн, уоһуран истэ эбээт, доһоор!

Миитэрэй былыргы үйэҕэ өлөн хаалбыт аҕата даҕаны сүгүн сыппата. Кини сүрэхэ суоҕа, ханнык эрэ Лэпсэй диэнгэ ойоҕун сонун уоран ылан хаартыга сүүтэрэн кэбиспитэ өйдөнөн ырытылла оҕуста.

Көлөнү сүгүн көлүммэккэ айыллыбыт дьон буоланнар, үс сыллааҕыта биир кунаны Миитэрэй көлүнэн кэлэн баран сойута баайбытын Киппиэннээх хара мангаас атыыр оҕустара кэлэн кэйэн өлөрбүтэ биир хос бэлиэтэннэ.

Былырыын үөnnээн сиэн адьынаары, балыктаан мадьайа сылдьан, ууга умса түһэн, Миитэрэй баҕайы таңаһын сытытан баран куурда уурбутун: үрүк-түрүк тордох ыстааны, болотуна ырбаахыны – күрдүгэс тараах тыһаҕас кэлэн сиэн кээспитэ таарыллан ааста.

Оо! Үксүн даа, үксүн! Кэбигирэй Миитэрэй истэ сатаан баран, тугу эрэ ботугуруу-ботугуруу, таһырдыа тахсан барда, атахха биллэрдэ.

II

Миитэрэй кыбыытыгар тийиэн били чохчооһун отун сыһын таннаран эрдэҕинэ, илин арыы тыа суолунан ыңгыр аттаах киһи нэлэтэн иһэр этэ.

Онтон отун сайылаан, сыарҕатыгар туора уурталаабыт сэрии мастарын хомуйан, күрүүҕэ өйүү уурталаары илдьэн иһэн, от сыатыттан халты тэбинэн, Миитэрэй тиэрэ таһылла түстэ. Кыбынан иһэр мастара күөрэ-ланкы бардылар да, уңа хараҕар уот күлүм гынарга дылы гынна.

Сонуйбут курдук, хараҕын саба туттубутунан, тура экирээн эрдэҕинэ, кыбыы айаҕын диэкиттэн:

- Көр эрэ, көр, Миитэрэй түөрүҕэ олоҕо, - дии-дии, киһи саңата күлэн алларастаата. Миитэрэй, дэнгээбит хараҕын саба туттубутунан, ханас хараҕынан көрбүтэ, Мооһой Көстөкүүн атыттан түһэн эрэр эбит.

Көстөкүүн чугаһаан кэлэн эттэ:

- Дорообо, Миитэрэй, хайа бу билингэ дылы от тиэйэр эбикиин дуу?.. Хайа, доҕоор, хараххын бу туохха өлөрдүң?
- Ити маска таарыйтардым. Бу хаары былдьасыһан отум тобоҕун тиэйэн кэллим...

Сээкэй дьизэ эргинин ону-маны кэпсэппэхтээн, табахтаан баран, Көстөкүүн эттэ:

- Миитэрэй! Бу мин били кыра сылгыларым үөрүн көрө сылдьан таарыйдым... – Мичээрдээбитинэн хамсатын күлүн тэбээн тобугуратта, онтон тийһин быһыһынан силлээн чыр гыннарда. – Мин эйиэхэ кэлбит наадам диэн манньк ити мин дьизэм илин өттүнээҕи томторго хаппыт кыра тиит баарын көрөрүң эбитэ буолуо дии. Итиннэ мин уолум Миитээ куруук оонньуур сирэ. Онон мин хайдах эрэ ити тиити абааһы көрө саныбын... Ону эн кэрдэн биэриэнг этэ дуо?
- Тыый, кэбис, доҕор, ол кэрэҕи дуо?
- Эмиэ туох буолуой? Охторон, уматан кэбистэргин, балачча хамнаһын да биэриэм этэ.

- Суох, суох, доҕор, ама мин буолтум иһин...
- Ээ, буоллаҕа... – Көстөкүүн атын диэки хаампытынан барда.

Ити икки ардыгар Миитэрэй, чэй-табах баранан, ойоҕо кыһырбытын өйдүү оҕуста, “төһөнү биэриэ эбитэ буолла” диэн санаа көтөн түстэ. Оттон бэйэ мин кыһалҕаттан охторорбун хотун эдьиий билээ ини диэн уоскутуна санаата. Эргиллэ хайыһан көрбүтэ, Көстөкүүн атын сүөрэн миинээри турар эбит.

- Көстөкүүн, бэйи эрэ, тохтоо... – диэн баран, куһаҕан баҕайытык уһун ханньатан, мичээрдээбитэ буолла.

Анарааныта тохтоон:

- Туох баарый, доҕоор? – диэн дьиппиэрбит куолаһынан сангарда.
- Эн төһөнү биэриэн этэй? Дьулайа саныыбын да...
- Чэ, бар сиэ, чэй аңарын биэриэм.
- Ээ, биир уонча муунта бурдукта эбээр, доҕор.

Төһө эмэ өр кэпсэтэн, барытын харчынан ааһан, ол уон муунта бурдугу ыстахха, бэйэтэ уон буут бурдук үүнэрин суоттаан сордоон баран, Көстөкүүн сөбүлэнэн, Миитэрэй сарсын барыах буолла.

III

Сарсыннытыгар туран, ханна барарын ойоҕор эппэккэ, Миитэрэй, сүгэтин кыбынан, эрдэ тахсан барда.

Моһой Көстөкүүннээх сайылыктарыгар кэлбитэ, им-ньим баҕайы. Үрүң дьыэ түннүгүн уурбуттара хайдах эрэ киһи хаамтабын аайы хараарыҥнаан, долгуннанан көстөр. Үс сэргэ турарыттан биирдэригэр мэкчиргэ баҕайы моонньо суох баһа эргичингии, хараҕа эрилигинии олорор.

Миитэрэй оҕуруот ыксатынан ааһан дьулуруйан били маһыгар тийэн, ботугуруу-ботугуруу, тула хаамта.

Кини бэйэтэ санаа булан атаҕастаабатабын, кыһалҕалааҕы кыһайан кэртэрэн эрэллэирн этэн, били маһын тула эргийэ сылдьан ааттаста. Илин диэки хайыһан, киһи көрбөтөр диэх курдук, илиитин тарбахтарын такыччы тутан, кириэстэнэн кэбистэ. Сүгэтин иккитэ ыараҥнатан баран, тиитин охсон саайаат, түргэн баҕайытык сулбу тардан ылан тугу эрэ иһиллиир быһыынан тура түстэ. Онтон бокуойа суох кэрдэн киирэн барда.

Кини санаатыгар, маһа ордук кытаанахха, оҕустабын аайы тимир курдук чангыргырга, сүгэтин олуга ордук ыраах ыстанарга дылы буолар.

Онтон тиитэ ингизтэн баран көнөн ылыытыгар сүр баҕайытык хаачыгыраата. Миитэрэй куйахата күүрдэ, иэнэ тарта. Онтон, синим биир диэбит курдук, бокуойа суох кэрдэн истэ, маһа иккис иэгэйиититтэн сүһүөх ылыммакка, бачыгыраабытынан охтон түстэ. Хаппыт мутук кумаланан, ыраах бырдангалаата...

Дьон сайылыкка тахсыбыттара өр буолбут. Тыа мутукчата ситэн, хойдон, айылҕа күөх унаарынан киэркэйбит. Дьахталлар күнүскүлэрин ыан ыппыт ынахтара, кутуруктарын хороччу туттан, тигээччилээн лиһигирэхэн, харахтарын үүтэ көстүбэккэ, маска өтөрү түһүөх курдук сырыстылар.

Титиик түптэтигэр тартаран, атыыр үөрэ сылгылар, харахтарын өлбөөдүччү көрөн баран, бүгүйэхтээн кэбийэ турдулар.

Ханна эрэ аһан эрэр киһиттэн тураах уйатын көмүскээн айдаарар. Кураан буолан, аһына кыната кууран, ыраах баҕайы көтөн сырдыргыыр.

Сырылаан, дьэ, куйаас да куйаас!

Кэбигирэй Миитэрэй Мооһой сайылыгар саһаан кэрдэн хайыта турар. Аттыгар үс саһаан маһы кыстаан кэбиспитэ биир сиргэ икки тиит икки ардыгар кыстанан турар. Мутуктарын чөмөхтөтөлөөбүтэ хагдарыйбыт мутукчанан саһаран үллэ сытар.

Миитэрэй били дэлби түһэригэр харабын маска таарыйбыта, кэрэби кэрдэн тириппитигэр соллурбаан, хараба сарсыныгар соххоччу иһэн тахсыбыта. Онон хас уон хонугу мэлдьи сытан баран турбута аҕыйах хоммута. Билигин да былаатынан саба баана сылдыарыгар көлөһүнэ киирэн тулуппат.

Маһын хайыппахтаан баран, Миитэрэй, тохтуу түһэн, саһаанын аттыгар болтуотун төнүргэскэ уурбутуттан табах ылан хамсаба уурда. Испиискэтигэр аҕыйах мас хаалбыт. Бэрт сэрэбинэн табабын уматан баран, испиискэтин кэннинэн элиттэ.

Табабын уматынаат, эмиэ кэлэн маһын тонсуйбутунан барда.

Сотору собуус кэннин диэки күлүбүрэс тыас иһилиннэ. Хайыһан көрбүтэ - хаппыт мутукчатыгар уот баран, сиэн күлүбүрэтэн аххан эрэр эбит. Миитэрэй тугу барытын умнан кэбистэ.

Сүгэтин туора илгэн кэбистэ уонна ыстанан тийиэн уот салыахча буолан эрдэбинэ болтуотун үрдүгэр түсүһэн ыраах элиттэ. Уотун тула сүүрбэхтээтэ, хайдах даҕаны өрүһүйэр кыах суох буолла. Хаппыт мутукчаны сиир уот күүһэ дэлэтэ дуо, сүр баҕайы өрүтэ үөмэхтиир, кытыастар.

Миитэрэй мас ылан, чөмөхтөммүт мутугун үрэйэргэ барда. Онтуката, хата, сэксэннэттэбин аайы, уота дьэ эбии күүһүрэн кытыастар. Бу курдук дьаабылана сылдьан, сирэйэ соботохто аһый гынаат, баттаба сырылыы тустэ. Миитэрэй ханна да баартын билбэккэ хаалла.

Төһө өр буолта буолла, биирдэ өйдөнөн кэлбитэ - анар илиитинэн харабын саба туттан, анар илиитинэн төбөтүн харбанан баран сөһүргэстээн олорор эбит. Харабын сэрэбинэн сэгэтэн көрбүтэ: ханас – өлүөр хараба туман курдугунан ыйданардан көрөр, уруккуттан ыалдьар хараба букатын халтаһатын да хамсаттарбат. Уота тиит мутукчатын баратан инчэбэйигэр тийиэн намтаан эрэр. Саһаан кыратык кэриэрбит эрэ.

Миитэрэй туран, сүгэтин булан, маһын кэрдэн көрөөрү гыммыта - баһа ыбаастаах уу курдук, дьалкыннас. Аргыйы аҕай болтуотун кэтэн, хаста да чаанныгар уу баһан таһааран, саһаан хардабастарын быһыгар бырдыгыныны умуллан эрэр уокка кутта.

Сүгэтин кыбынан, хаппыт титириги тосту үктээн ылан тайахтанан, дьиэтигэр барда.

V

Дьиэтигэр кэлээт, Миитэрэй сытта. Харабын ыарыыта түүнү быһа тулуппата. Нөнгүө сарсыардатыгар, дьон турбутун кэннэ, кыратык нуктуу түһэн баран, туран харабын саба бааммыт былаатын сүөрбүтэ, тугу даҕаны көрбөт буолбут эбит. Арай харабын түһунан илиитин хамсаттабына, бутумах кыһыл ортотугар туох эрэ хара элэннииргэ дылы этэ.

Ойуун аёалан ойууннатан муннаммыта, ол күтүр салыы-салыы дьүһүлэммитэ. Онтон ыарыыта ордук бэргээбитэ.

Кини күн сырдыгын, мастыы сылдьан уокка салатыар диэри, ханас харабынан кэриэһин көрбүт эбит.

Күн сырдыга кэрэтин эриэхсит!

Абыйах сыл буолан баран Миитэрэй, били үүт көрдүүр оёотун сирдьиттэнэн, ыалы кэрийэн бурдук көрдөһө сылдьарын көрсүбүтүм.

- Тукаам, үөрэхтээххэ холунан, абааһы энин суох диэннин, куһаҕан кыылы, маһы оту тыыппат буол. Мин бу кэбилэнэн хаалбытым, - диэхтээбитэ.

Бу айылаах буолтун барытын "кэрэх абааһытыгар" балыйан сылдьаахтыыра. Дьиннээх абааһы баай, кини үлэтэ буоларын сэрэйээхтэбэт этэ. Сотору уолун сэрэйиэ, ону ааһан билиэ, билэн, утары охсуһан кыайыа.

1928с